

Integrale blik op levende landschappen

Erfgoed verbinden aan ecologie en economie

Derk Jan Stobbelaar, John Janssen, Martijn van der Heide, Theo Spek, Lectoraat Geïntegreerd Natuur- en Landschapsbeheer, Hogeschool Van Hall Larenstein, Velp

Het lectoraat: zicht op wisselwerking van belangen

Het Nederlandse landschap is misschien wel het belangrijkste erfgoed dat we hebben. De geschiedenis van Nederland en de Nederlanders is daarin af te lezen. Tot op de dag van vandaag wordt dit erfgoed gemaakt, hervormd of afgebroken, waarna er weer iets nieuws ontstaat. Levend landschap is altijd in verandering. Voorheen was het landschap het resultaat van economische activiteiten, zoals landbouw, veenaufgravingen, stedenbouw etc. Er was geen vastomlijnd plan hoe het landschap er uit moest zien. Dat hebben we nu wel. Met de opkomst van landschapsontwikkeling en -beheer heeft er een verschuiving plaats gevonden van interactie tussen mens en omgeving naar de wisselwerking tussen verschillende belangen die in landschapsontwikkeling en -beheer een plek moeten krijgen.

Om die wisselwerking gestalte te geven is er het geïntegreerd natuur- en landschapsbeheer, waarbij natuur en landschap samen met alle relevante andere belangen evenwichtig worden afgewogen (Van der Heide et al., 2011). Het is dus een middel om nu en in de toekomst het doel (natuurbehoud, landschapsbehoud) te realiseren, zonder andere belangen (economie, maatschappij) uit het oog te verliezen. Op die manier blijft het landschap (natuurgebied) 'levend': de mens is erbij betrokken en er zijn inkomsten die garanderen dat het landschap of natuurgebied kan blijven bestaan. Al met al gaat het ons dus om duurzaamheid: een zoektocht naar de balans tussen *people*, *planet* en *profit*, en manieren waarop deze elkaar versterken.

Werkwijze: van trechters tot evalueren

Het onderzoek-ontwerpmodel (zie figuur 1) dat wij hanteren werkt volgens het principe van een trechter: eerst veel ideeën genereren, daarna kiezen welke ideeën je verder uitwerkt. Die keuze is gebaseerd op de onder de belanghebbenden verzamelde criteria. In de projecten gebruiken we dit model om op een onderbouwde manier te komen tot levensvatbare ideeën die draagvlak hebben in de omgeving en/of financiële vergroting van de armslag met zich meebrengen. Het model kent vijf fasen:

1. Vraagontwikkeling

In deze fase wordt stil gestaan bij de vraag waar het nu precies om gaat. Dit wordt ook wel vraagarticulatie genoemd. Het is een niet te onderschatten fase omdat hierin al de integraliteit van de problematiek vastgesteld kan worden.

2. Onderzoek

In deze fase volgt onderzoek naar de (wettelijke) randvoorwaarden, de fysieke Ausgangssituation, de goede voorbeelden van elders en de wensen en ideeën van mensen uit de streek (inclusief de door hen bedachte oplossingen).

3. Kiezen

De verzamelde oplossingen worden afgezet tegen de verzamelde c.q. ontwikkelde criteria, waarbij de beste oplossingen naar voren komen (het eerdergenoemde trechteren). In deze fase zoeken wij naar manieren om de belangen die in een gebied leven te combineren. Hiervoor is disciplinaire kennis nodig vanuit de alfa-, bèta- en gammadisciplines om een goede beschrijving en onderbouwing te geven van bijvoorbeeld de ecologische, cultuurhistorische, sociale en economische belangen. Dit is de reden dat het lectoraat economie (alfa), ecologie (bèta) en cultuurhistorie (gamma) combineert. Zo beschouwd vereist geïntegreerd natuur- en landschapsbeheer naast een integratie van belangen ook een integratie van kennis. Meer formeel geformuleerd: het lectoraat Geïntegreerd Natuur- en Landschapsbeheer kenmerkt zich door zijn transdisciplinaire en interdisciplinaire aanpak, waarbij enerzijds academische theorievorming wordt gecombineerd met ervaringen uit de praktijk en anderzijds natuurwetenschappelijke kennis met sociaalwetenschappelijke kennis.

4. Ontwerpen

De oplossingsrichtingen worden in deze fase uitgewerkt tot concrete en onderbouwde ideeën. Om de diverse belangen daadwerkelijk te integreren zijn meerdere methodieken mogelijk. Meestal gebeurt het in een visiedocument of een ontwerp voor het gebied. Integratie vereist dat de belanghebbenden in staat zijn het gebied te bezien in een groter geografisch verband; zij moeten de lokale belangen kunnen afzetten tegen een regionaal, landelijk of internationaal kader. De balans mag hierbij best een beetje doorslaan naar één van de sectorale gebieden, of voor de verschillende ontwerpen anders zijn, zolang dit de logische uitkomst is van de voorgaande stappen.

5. Evalueren

In deze fase wordt getoetst of de ontwerpen aan (kunnen) slaan. Dat kan door te kijken in hoeverre de ontwerpen voldoen aan de eerder gestelde criteria, het kan ook door de belanghebbenden te vragen naar hun mening over de ontwerpen. Deze fase levert informatie op over de bruikbaarheid van proces en producten.

Gedurende deze vijf fasen is er veel contact met de directe belanghebbenden en de kring daar omheen, om te zorgen dat zij meegaan in het proces (actieonderzoek). Daarnaast is er voortdurend aandacht nodig voor de vormgeving van het proces met de

Grebbelinie. Al jaren wordt er gewerkt aan het opnieuw zichtbaar maken van batterijen, kazematten, linies en wat dies meer zij, zodat straks de Grebbelinie weer te beleven is vanaf het IJsselmeer tot aan de Grebbeberg. Tegelijkertijd wordt gewerkt aan het versterken van de recreatieve en natuurwaarden (linie als verbidingszone, schrale graslanden op wallen, ecologisch rijke grachten enz.) van de linie. In het sluitstuk van de Grebbelinie - De Blauwe Kamer - wordt deze integrale visie echter niet gehanteerd. Door de natuurontwikkeling is het schootsveld verdwenen en het hoornwerk wordt vertrapt door de koeien die het natuurgebied begrazen (overigens gaat het Utrechts Landschap nu wel een project uitvoeren om het hoornwerk weer beter zichtbaar te maken). Dit soort projecten stamt uit een tijd dat natuurbescherming nog een dominante positie innam in gebiedsontwikkelingsprocessen. In het nieuwe tijdsgewricht zal er eerder omgekeerd vanuit de natuurbescherming naar cultuurhistorische projecten gekeken moeten worden. Hieronder volgen twee projecten waarin er goed succesvol wordt ingezet in gebiedsprocessen en waarin onze werkwijze goed herkenbaar is.

Het onderzoek: Vervlechten en verbinden

Casus 1

De hele biografie van de Drentsche Aa

Voor het Nationaal Beek- en Esdorpenlandschap Drentsche Aa hebben onderzoekers, ontwerpers, beheerders, beleidsmakers en bewoners de afgelopen tien jaar een integrale aanpak ontwikkeld die inmiddels in talrijke andere regio's van Nederland en Europa als richtinggevend wordt gezien (Elerie & Spek, 2011). Kenmerken van deze aanpak zijn:

- Een sterke vervlechting van ecologisch en cultuurhistorisch onderzoek;
- De verbinding van lokale kennis en wetenschappelijke kennis;
- Het ineenschuiven van onderzoek, gebiedsproces en ontwerp;
- De ontwikkeling van een historisch-ecologisch geïnspireerd en gevarieerd landschapsbeheer

In het wetenschappelijk onderzoek speelt het concept van de culturele biografie van het landschap een centrale rol. Daarin wordt de langetermijntoewijding en historische gelaagdheid van het landschap op verschillende schaalniveaus (plek, terrein, dorpslandschap, regio) onderzocht vanuit zowel een historisch-ecologisch perspectief (verbinding mens-natuur) als vanuit een historisch-antropologisch perspectief (betekenisgeving door de mens aan het landschap). Concreet gaat het om een verbinding van vakgebieden als aardwetenschappen, archeologie, (paleo)ecologie, historische geografie, architectuurgeschiedenis, toponymie, sociologie en antropologie. Voorbeelden op het niveau van

individuele natuurterreinen zijn ontwikkeld voor De Strubben-Kniphorstbos en het Ballooërveld (Strootman & NovioConsult, 2008; 2010).

Een belangrijke plaats in het onderzoek is er voor de inbreng van lokale bewoners en gebruikers. Hun gedetailleerde terreinkennis (*local knowledge*) blijkt in de praktijk een goede aanvulling op de kennis van deskundigen uit de vakwereld (*expert knowledge*). Het ontwikkelen van interactieve, digitale dorpsatlassen, waarmee lokale kenners hun onderzoeksgegevens beschikbaar kunnen maken op internet, zijn daarbij belangrijke hulpmiddelen (Elerie & Spek, 2009).

In de ruimtelijke planvorming voor het Drentsche Aa-gebied zijn onderzoek, visievorming en inrichtings- en beheerplannen niet beschouwd als drie los van elkaar staande fasen van een gebiedsproces. Integendeel. Er is uitgegaan van een integraal doorlopend proces waarin onderzoekers, ontwerpers, beheersorganisaties en bewoners in alle stadia intensief met elkaar samenwerken en op gezette tijden bij elkaar in de keuken kijken. De ontwerper en bewoners denken in deze aanpak dus mee met het onderzoek, de onderzoekers zijn op hun beurt weer betrokken bij het ontwerp.

Referentiebeelden

In de komende jaren zal Staatsbosbeheer in samenwerking met alle betrokken partijen een langetermijnvisie voor het Drentsche Aa-gebied gaan uitvoeren die gekenmerkt wordt door een vergaande integratie van natuurbeheer en erfgoedzorg. In sommige gebieden kan de ontwikkeling van grootschalige natuur worden nagestreefd en in andere gebieden kan het historisch gegroeide kleinschalige cultuurlandschap met zijn sterke vervlechting van ecologie en cultuurhistorie voorrang krijgen. Bij dit laatste kan bovendien ook sterk worden gedifferentieerd op het terrein van historische referentiebeelden: in sommige beekdalen kan worden geëxperimenteerd met laatmiddeleeuwse bevoeiingssystemen, in andere gebieden met zeventiende-eeuwse vormen van kuddebeweidening en in weer andere gebieden kan het typisch negentiende-eeuwse houtwallenlandschap worden beheerd. Zo ontstaat een landschap dat zowel een hoge biodiversiteit als een hoge culturele diversiteit in zich draagt. Voor toekomstige generaties ontstaat ook een landschap waarin een representatieve voorraad aan natuur en erfgoed uit vrijwel alle fasen van de biografie van dit landschap te ervaren zijn.

Casus 2

Voortbouwen op de geschiedenis van De Veenkoloniën

De Veenkoloniën, het gebied aan de oostgrens van Groningen en Drenthe, is een grootschalig akkerbouwgebied met vooral fabrieksaardappels, bieten en graan. De landbouw is niet echt winstgevend en mede daardoor trekken mensen weg uit het gebied. Voor het gebied is men op zoek naar nieuwe vormen van bestaan en

naar projecten die de bewoners kunnen binden. Dat daar behoefte aan is, bleek uit de grote opkomst bij de studentpresentatie rondom dit thema.

Voor de Agenda Veenkoloniën, de gemeente Emmen en belangengroepen STEEN en DBF, hebben twee groepen studenten uit de minor Landschapsgeschiedenis voorstellen gedaan om de cultuurhistorie van het gebied rond Emmen zichtbaar en beleefbaar te maken, om zo het toerisme een nieuwe impuls te geven en de bewoners te wijzen op de lange bewoningsgeschiedenis die het gebied kent. De ene groep heeft onderzoek gedaan naar de Veenlinie die Groningen en Friesland ooit tegen de bisschop van Munster moest beschermen (Van den Goor et al. 2011). Kern van de linie was het Boertanger moeras. Op sommige plaatsen was dit moeras doorwaadbaar, zodat men daar schansen moest bouwen, op andere plekken verdroogde het juist, zodat een leidijkenstelsel nodig was om het veen nat te houden. De studenten presenteerden voorstellen om de verdwenen leidijken en schansen weer zichtbaar te maken. Letterlijk door reconstructies te bouwen met een fietspad erlangs, virtueel via het ontwikkelen van applicaties voor de smartphone.

De andere groep had de opdracht de landbouwgeschiedenis op de es van Emmen tot leven te laten komen (Van den Berg et al. 2011). In verschillende scenario's hebben de studenten de landbouw uit de perioden van de steentijd, de ijzertijd en de middeleeuwen weer te voorschijn laten komen door voor die perioden karakteristieke perceel- en gebruiksvormen te introduceren. Dit zal een aanvulling zijn op de landbouwgeschiedenis die museumboerderij De Nabershof nu al toont van de afgelopen drie eeuwen.

Trots

Het werk van de studenten inspireert bewoners, bestuurders en belangengroepen om te zoeken naar een nieuwe invulling van het gebied die voortbouwt op de geschiedenis van de streek. De cultuurhistorie (het behoud ervan) en de economie (bron van inkomsten, werkgelegenheid) hebben daar beide baat bij. Bovendien bleek in discussies met de streek dat men trots is op het gebied en dat deze cultuurhistorische projecten de identiteit van de bewoners kunnen versterken. Verder werd duidelijk dat de projecten alleen kunnen slagen als alle betrokkenen zich erin kunnen vinden, als niet alleen cultuurhistorici en bestuurders erbij betrokken zijn, maar ook bewoners, natuurbeschermers en waterschappen. Dat was het huiswerk voor de aanwezigen, om gewapend met de rapporten samen de plannen verder uit te werken.

Reflectie

De casussen maken duidelijk dat erfgoed enerzijds kan meeliften op andere ontwikkelingen in een gebied en dat anderzijds erfgoed ook een aanjager van regionale ontwikkelingen kan zijn. Om deze

ontwikkelingen succesvol in te kunnen zetten zijn competenties nodig die nu niet standaard in het curriculum van de groene hogescholen zitten. Daarom streeft ons lectoraat naar onderwijsvernieuwing waarbij integratie van disciplines en de procescomponent centraal staan. Dit staat schematisch beschreven in het onderzoek-ontwerpmodel. De natuur en landschapsbeheerder van de toekomst zal kennis en vaardigheden moeten hebben op het gebied van ecologie, economie, sociologie, cultuurhistorie en deze weten te combineren. Het onderzoek van het lectoraat richt zich op het leren hoe geïntegreerde landschapsontwikkeling werkt (of niet) zoals zichtbaar wordt in de beschreven casussen. Met deze kennis kunnen wij in nieuwe projecten sneller en doeltreffender integrale oplossingen bereiken.

[Derk Jan Stobbelaar, John Janssen en Martijn van der Heide zijn lectoren in het lectoraat Geïntegreerd Natuur- en Landschapsbeheer.](#)

[Theo Spek is hoogleraar Landschapsgeschiedenis aan de Rijksuniversiteit Groningen. Hij is tevens 'koppelhoogleraar' binnen het lectoraat Geïntegreerd Natuur- en Landschapsbeheer voor de cultuurhistorische aspecten.](#)

Literatuur

- Berg, E. van den, J. Holzhauser, J. Lenders en R. van Wezel, *Van graafstok tot kunstmest. Studie naar de inpassing van historische landbouwmethoden en gewassen in de omgeving van de Nabershof*, Minor Landschapsgeschiedenis, Hogeschool Van Hall Larenstein, Velp 2011
- Elerie, H. & Th. Spek, 'The cultural biography of landscape as a tool for action research in the Drentsche Aa National Landscape (Northern Netherlands)', in Bloemers, J.H.F., H. Kars, A. van der Valk & M. Wijnen (eds), *The Cultural Landscape Heritage Paradox. Protection and development of the Dutch archaeological-historical landscape and its European dimension*, pp. 83-113, Amsterdam University Press, Amsterdam 2010
- Elerie, H. & Th. Spek, *Van Jeruzalem tot Ezelakker. Veldnamen als levend erfgoed in het Nationaal Landschap Drentsche Aa*, Uitgeverij Matrijs, Utrecht 2009
- Goor, J. van den, P. Dijk, J. Osterthun en Y. Vermeulen, *De Veenlinie. Een onderzoek naar het landschap, de geschiedenis en de toekomst van de Veenlinie in Drenthe*, Minor Landschapsgeschiedenis, Hogeschool Van Hall Larenstein, Velp 2011
- Heide M. van der, J. Janssen, D.J. Stobbelaar, *Verschillende kleuren, één meesterwerk*, Lectorale rede 'Geïntegreerd natuur- en landschapsbeheer', Hogeschool Van Hall Larenstein, Velp 2011
- NovioConsult & Strootman Landschaparchitecten, *Landschapsvisie Drentsche Aa*, Nijmegen/Amsterdam 2006
- Salverda, I., M. Pleijte, A. Papma, 'Meervoudige overheidssturing in open, dynamische en lerende netwerken. Een essay over de nieuwe rol van het ministerie van Economische Zaken', in *De energieke netwerksamenleving*, Alterra / BureauZin in Groen, Wageningen 2012
- Schaminée, J.H.J., J.G.H.P. Dirkx, J.A.M. Janssen, *Grenzeloze natuur. De internationale betekenis van soorten, ecosystemen en landschappen*, KNNV, Zeist 2010
- Stobbelaar, D.J., J. Santegoets, M. Koedoot, *Natuurmonumenten als maatschappelijke speler. Evaluatie van proefprojecten Liemers en Bergherbos*, Hogeschool Van Hall Larenstein, Velp 2013
- Strootman Landschapsarchitecten, *Ballooërveld. Inrichtings- en beheerplan*, Amsterdam 2012
- Strootman Landschapsarchitecten & NovioConsult-Van Spaendonck, *Strubben-Kniphorstbosch. Inrichtings- en beheerplan*, Amsterdam/Nijmegen 2008
- Zande, A. van der, *Landschap vol betekenissen. Over het omgaan met historie in de ruimtelijke inrichting*, Inaugurele rede Wageningen Universiteit 2006